

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДИКИ**

**ЗБІРКА
НАУКОВИХ ПРАЦЬ**

до 80-річчя доктора історичних наук, професора,
заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата
Державної премії України в галузі науки і техніки
Марії Федорівни Дмитрієнко

ЧИСЛО 26–27

КИЇВ–2015

УДК 930-2
ББК Т 2

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 4 від 28 квітня 2015 р.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць до 80-річчя доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки Марії Федорівни Дмитрієнко / Відп. ред. Г.В. Боряк; Упорядник: В.В. Томазов. — К.: НАН України, Інститут історії України, 2015. — Число 26–27. — 528 с.

Збірка наукових праць розрахована на фахівців у галузі спеціальних знань історичної науки, архівних, бібліотечних, музейних працівників, викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів гуманітарного профілю.

Редакційна рада:

д.і.н., проф., акад. НАН України В.А. Смолій (голова),
д.і.н., проф., член-кор. НАН України Г.В. Боряк (відп. ред.),
д.і.н., проф. Я.В. Верменич, д.і.н., проф. І.Н. Войцехівська, д.і.н., проф. О.І. Гуржій,
д.і.н., проф. М.Ф. Дмитрієнко, д.і.н., проф., член-кор. НАН України Л.А. Дубровіна,
д.і.н., член-кор. НАН України М.Ф. Котляр, д.і.н. Ю.В. Легун, д.і.н., проф. Г.В. Папакін,
д.і.н., проф., член-кор. НАН України О.П. Реєнт, д.і.н., проф. О.С. Рубльов.

Редакційна колегія:

д.і.н., проф., член-кор. НАН України Г.В. Боряк (відп. ред.),
к.і.н. В.В. Томазов (заст. відп. ред.), к.і.н. О.А. Алфьоров (відп. секретар).

Упорядник:

к.і.н. В.В. Томазов.

Рецензенти:

- доктор історичних наук, проф. Г.Д. Казьмирчук;
- доктор історичних наук, проф. І.Б. Матяш;
- доктор історичних наук, проф. Я.С. Калакура.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють власну думку, що не обов'язково співпадає з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за дотримання наукової етики та достовірність наведених фактів.

У разі передруку статей із даної збірки узгодження з редколегією обов'язкове.

Видання внесено Вищою атестаційною комісією України до переліку наукових фахових видань зі спеціальності «історичні науки» (постанова президії ВАК України від 6.10.2010, № 1–05/6).

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 6934 від 04.02.2003 р. видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

ISSN 2307-3144

© Автори, 2015

© Інститут історії України НАН України, 2015

ПАНСЬКІ МАЄТКИ ПРИЛУЦЬКОГО КРАЮ В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІЙ СИТУАЦІЇ 1920-х рр.: ДОЛЯ САДИБИ ҐАЛАґАНІВ У СЕЛІ СОКИРИНЦІ

Феномен панського маєтку як форми господарсько-економічного та соціокультурного облаштування певної території посів особливе місце в українських історичних студіях. Хоча, слід зазначити, це історико-культурне явище не позиціонується як одне з першорядних у національній історії та культурі. Можна погодитися з твердженням Г.В. Папакіна про те, що попри «пробудження інтересу до дослідження побутової історії, історії ідей та уявлень, ми практично не досягнули феномен української панської садиби...»¹. Власне, розвідки Г.К. Лукомського, створені на межі ХІХ–ХХ ст., цінні передусім актуалізацією «українського чиннику» в історії функціонування садиби як центру земельного володіння привілейованого прошарку в реаліях позаминулого століття, досі залишаються базовим підґрунтям для дослідження цього явища².

Наразі в сучасній українській науці активізується принцип комплексного підходу для характеристики панської садиби як складного господарсько-економічного, соціокультурного, архітектурно-художнього утворення³. Але актуальним є аналіз функціонування садиби в межах власницького маєтку передусім як суб'єкту культуротворчого процесу в його провідних складниках (форми господарювання, соціальна стратифікація, продукування художніх артефактів, традиції сімейного побуту тощо). Окремою проблемою, що вкрай рідко стає предметом уваги фахівців, котрі цікавляться панською замською садибою на українських землях, є її доля в переломну історичну добу, розпочату подіями 1917 р., коли вона припинила існування як самостійний суспільний інститут і, залишаючись у тих самих природно-географічних вимірах та просторових координатах, опинилася в іншому вимірі, у принципово новій соціокультурній ситуації.

Вважаємо особливо плідним вивчення стану тих панських володінь в історичній ситуації 20 — початку 30-х рр. ХХ ст., де (до певної міри) зберігся

¹ Папакін Г. Націокультурний простір родини Скоропадських // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2012. — Вип. 6. — С. 289.

² Лукомський Г. Давні роки // Хроніка-2000: український культурологічний альманах. — К., 2005. — Вип. 61/62. — Ч.1. — С. 519–575.

³ Родічкін І.Д. Старовинні маєтки України: книга-альбом. — К., 2005; Будзар М.М. Дворянська сільська садиба Лівобережної України ХІХ ст.: типологія та еволюція культурних форм: дис. ... канд. іст. наук: 26.00.01 / Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв. — К., 2009; Товстоляк Н.М. Актуальні проблеми краєзнавчого дослідження українських дворянських садиб // Історія та географія: Зб. наук. праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. — Х., 2008. — Вип. 29–30. — С. 194–197.

цілісний господарсько-житловий ансамбль у поєднанні архітектурно-художнього та господарсько-економічного компонентів, а самі вони до початку ХХ ст. накопичили значний культурний потенціал.

Темою статті є дослідження долі панських маєтків у період радянізації України на прикладі однієї з найбільш значних приватновласницьких садиб Лівобережжя — садиби в с. Сокиринці (зараз — Срібнянський район Чернігівської обл.), власниками якої з початку ХVIII ст. до 1917 р. були вихідці з козацько-старшинського роду Галаганів⁴. Пам'ять про родове коріння стала основою для самоідентифікації найбільш відомого з представників цього сімейства — Г.П. Галагана, котрий зазначав: «Вся моя жизнь и мои занятия [...] могут быть достаточным доказательством того, насколько я чужд аристократических претензий, неразрывных с навязанными нам феодальными понятиями, и насколько я всегда считал их неуместными особенно в нас, казацких потомках...»⁵.

Садиба в с. Сокиринці (так звана «дідизна» родини Галаганів, що передавалася у спадщину «від дідів») була розбудована на землях, які перейшли у власність Гната Івановича Галагана (?–1748), полковника прилуцького (1714–1739), 1816 р. за гетьманським універсалом⁶. Навколо міста Прилуки вже до другої чверті ХІХ ст. сформувалася розгалужена система заміських панських маєтків, переважно дрібновласницьких чи середнього гатунку, котра без суттєвих змін збереглася до початку ХХ ст. (за наявності 80 ценових дворян лише 8 родин володіли більше ніж 3 тисячами десятин землі)⁷. Земельні статки родини Галаганів, однієї з найбагатших у повіті в ХІХ ст. (масток у Сокиринцях складався з 12 000 десятин), закладалися саме Г.І. Галаганом, котрий використовував для цього всі засоби — пожалування, привласнення рангових маєтків, скуповування ґрунтів, укладання вигідних шлюбів (сам Гнат Іванович був одружений з удовою київського сотника Оленою Антоївною Олександровичівою, близькою родичкою сімейства Туптал; його син Григорій мав за дружину онуку Данила Апостола Олену Михайлівну Дуніну-Борковську, а онук Іван став чоловіком небоги Кирила Розумовського — Катерини Юхимівни Дараган. Також Галагани поріднилися з Милорадовичами, Гудовичами, Кочубеями, Маркевичами та ін.⁸

Власне, садибу в Сокиринцях було утворено нащадками Г.І. Галагана — його сином Григорієм Гнатовичем (1716–1777), котрий обрав це село для

⁴ Лукомський Г.: «Предки цього роду походять з малоросійських козаків, без жодної домішки сторонніх народностей»: *Лукомський Г.* Сокиринці: (масток графині О.П. Ламздорф-Галаган, Полтавської губ., Прилуцького повіту) // *Хроніка-2000: Український культурологічний альманах.* — К., 2005. — Вип. 63/64. — Ч. 2. — С. 194.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУ ім. В.І. Вернадського), ф. 1, оп. 1, спр. 6886, арк. 1 зв.

⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 345, арк. 79.

⁷ *Будзар М.М.* Вказ. пр. — С. 180.

⁸ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. 1. — С. 221–225.

постійного помешкання, коли вирішив «піти в усамітнення»⁹, та онуком Іваном Григоровичем (?–1789), за якого садиба вже визначилася як центр маєтку в трьох структурних компонентах: будинок, господарське подвір'я, садово-паркова зона¹⁰. Тобто родинно-господарча історія садиби розпочалася протягом другої–третьої чверті XVIII ст., в умовах процесу інкорпорації Галаганів до імперського дворянства.

Розквіт садиби в Сокиринцях як визначного культурно-цивілізаційного осередку Лівобережної України припав на XIX ст., коли вона знаходилася у власності Павла Григоровича та Григорія Павловича Галаганів, п'ятого та шостого представників роду. Із середини 20 — до початку 30-х рр. XIX ст. з ініціативи Павла Григоровича Галагана (1793–1834) у садибі було створено оригінальний палацово-парковий ансамбль за проектом архітектора П.А. Дубровського та майстра садово-паркового мистецтва І.Є. Бістерфельда, що поєднав принципи класицизму з романтичними прийомами в облаштуванні паркової зони¹¹. За часів Григорія Павловича Галагана (1819–1888), впливового суспільно-політичного діяча, просвітника, мецената, садиба набула виразних ознак помітного «культурного гнізда» Лівобережної України¹². Саме тоді остаточно визначилися символічні атрибути культурного ландшафту маєтку, коли родинна традиція вшанування предків, котрі «обжили» цей простір, у свідомості Г.П. Галагана перетворилася на національну традицію — любов до рідної землі, підтримка та вшанування продуктів її культурно-історичної життєдіяльності¹³.

На межі XIX–XX ст. Сокиринці належали Костянтину Миколайовичу Ламздорф-Галагану (1841–1900) та Катерині Павлівні Ламздорф-Галаган (у дівоцтві — Комаровська; 1845–1916; небога Г.П. Галагана), котрі успадкували маєток після К.В. Галаган (у дівоцтві — Кочубей; 1826–1896). Вони ревно підтримували набутий за майже двохсотрічну історію соціокультурний статус садиби. Зокрема, К.П. Ламздорф-Галаган відмовила М.В. Лисенку в його проханні відправити унікальний вертеп, збережений в обійсті з кінця XVIII ст., до Києва на різдвяні свята, мотивуючи це рішення необхідністю пам'ятати вимогу Г.П. Галагана — вертеп не повинен залишати Сокиринці¹⁴. Не був втрачений і меморіальний складник у життєдіяльності садиби: підтримувався лад у спеціальному приміщенні, що було прикрашане повним комплектом групових світлин випускних груп Колегії імені Павла Галагана, про понов-

⁹ Лазаревский А. Галагановский фамильный архив // Киевская старина. — 1883. — Т. VII. — № 11. — С. 460.

¹⁰ Лукомський Г. Сокиринці. — С. 195.

¹¹ Косаревський І.О. Садиба в Сокиринцях. — К., 1959.

¹² Будзар М.М. Українська сільська садиба XIX ст. як культуротворче середовище (на матеріалі садиби Галаганів Сокиринці) // VII Крымские международные научные чтения (25–26 сентября 2006 г.). — Симферополь, 2007. — С. 21–31.

¹³ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 1, оп. 1, спр. 6886, арк. 2.

¹⁴ Там само, ф. 179, спр. 635, арк. 32 зв.

лення якого дбала К.В. Галаган; зберігалася кімната Павла Галагана в тому вигляді, якою була за його життя¹⁵. У саду садиби ретельно доглядалася так звана «Павлусева хатка» — відтворена в мініатюрі селянська господа з метою прилучення сина Г.П. Галагана Павла до повсякденного життя та традицій українського селянства¹⁶.

Палацово-парковий ансамбль садиби, за висновками дослідників, на початку ХХ ст. мав ознаки повністю ізольованого від навколишніх територій комплексу, окремі елементи якого утворили абсолютно гармонійну єдність, властиві для маєткового будівництва ХVIII — початку ХІХ ст.¹⁷ Простір двору в Сокиринцях традиційно поділявся на житлову, господарську та культурову зони й органічно вписувався в природне середовище.

Архітектурний ансамбль складався з таких компонентів: вхідна група споруд (парні пілони брами, прозорі ґрати (штахети) огорожі, симетрично розташовані кутові вежі, увінчані альтанками, два флігелі), що сягала 140 метрів уздовж вісі, перпендикулярній в'їзду; центральний будинок — палац, розташований у кінці чотирьохсотметрової під'їзної алеї, який з'єднувався з парком, що відкривався від палацового фасаду через простору галявину, леваду, за допомогою пологого пандусу.

У садибному парку художня виразність краєвидів досягалася передусім завдяки зеленим насадженням (без водограїв, водоспадів, квіткових работок, декоративної скульптури)¹⁸ та влаштуванням спеціальних оглядових терас із лавами й вазами з квітами на балюстраді, що розміщувалися в такий спосіб, аби з них відкривався вид водночас на сад, став і парк¹⁹. До числа паркових споруд входили дві альтанки — класицистична, на узвишші над ставком, та в «неоготичному стилі», розташована на межі галявини перед парковим фасадом палацу та «Кавказом», як за усталеною місцевою традицією називалася вузька глибока долина, що спускалася від палацу до парку (над нею було збудовано ще одну споруду в дусі «архітектури романтизму» — «готичний місток»). Знаковим елементом цієї зони садиби була «Свята долина» — видовжена галявина, форми якої обумовлювалися природнім рельєфом, де росли старі дуби, для Г.П. Галагана — «живі істоти, що пережили всі ці переломи людського життя, [...] почали своє існування задовго до початку чогонебудь, побудованого у цих місцях...»²⁰. Її сакральне значення підживлювалося сімейною легендою про ікону Божої Матері, врізану у стовбур одного з могутніх дубів, походження якої пов'язували з Дмитрієм Ростовським (Данилом Тупталом). Родинні міфи про парк садиби Галаганів причарували навіть Т.Г. Шевченка, чие ставлення до культурної спадщини панських маєт-

¹⁵ Там само, ф. 243, оп. 1, спр. 1171, арк. 14 зв.

¹⁶ Степович А. На Галаганівщині літом 1927 р. // Україна. — 1929. — Кн. 1–2. — С. 91.

¹⁷ Косаревський І.О. Вказ. пр. — С. 9.

¹⁸ Косаревський І.О. Сокиринський парк. — К., 1961. — С. 101.

¹⁹ Степович А. Вказ. пр. — С. 86.

²⁰ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 1, оп. 1, спр. 6886, арк. 1 зв.

ків було досить прискіпливим. У повісті «Музикант» він описує свою зустріч із «Святою долиною», хоча в дещо іншій інтерпретації: «...действительно, это была икона Иржавецкой Божьей Матери, врезанная в этот дуб знаменитым прилуцким полковником год спустя после Полтавской битвы»²¹. Наявність міфологем, утворених у культурному просторі садиби в Сокиринцях, уже до середини ХІХ ст. засвідчують її значний духовно-інтелектуальний потенціал.

Фото 1. Палац Галаганів у Сокиринцях. Парковий фасад.
Фото й напис на паспарту В.І. Маслова. 16.06.1929 р.²²

Традиційним компонентом маєткового ансамблю була культова зона, яка в Сокиринцях складалася з двох споруд — Варваринської церкви з дзвіницею, збудованої коштом Г.І. Галагана та подарованої сільській громаді його правнуком Г.П. Галаганом, і домової церкви Петра і Павла, що слугувала сімейною усипальницею²³. Храми було розміщено на прямій алеї, яка зі сходу

²¹ Шевченко Т.Г. Зібрання творів: у 6 т. — К., 2003. — Т. 3: Драматичні твори. Повісті. — С. 210.

²² ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 243, оп. 1, спр. 1386, арк. 5.

²³ Лукомський Г. Сокиринці. — С. 196.

з'єднувала палац із селом. Отже, саме культовий простір, утворений ними, був місцем перетину панського та селянського світів.

У господарській зоні розміщувалися скотний та кінний двори, теплиця та оранжерея, водонапірна вежа тощо, тобто було зроблено все для того, щоб садиба могла існувати відносно автономно.

Можна констатувати, що в добу воєн, політичних зламів та національно-визвольних змагань садиба в Сокиринцях вступила повністю зберігши архітектурно-художні форми, значний історико-культурний потенціал і символічні функції хранителя історичної та родової пам'яті.

У порівнянні з більшістю панських садіб Прилуцького краю, так само, як інших куточків Чернігівщини та Полтавщини, де були пограбовані та спалені центральні будинки (зокрема в Турівці Маркевичів, у Тростянці Скоропадських, у Линовиці де Бальменів, у Згурівці Кочубеїв), занедбані присадибні території та парки, маєток у Сокиринцях до початку 1920-х рр. зберігся майже недоторканим. Від знищення його врятували місцеві жителі, чії дії пояснювалися, за думкою А.І. Степовича, тим, що Г.П. Ґалаган зробив свого часу для селян багато доброго, тому «пам'ять його шанується там й досі, наприклад, величезного будинку його селяни під час революції не віддали на грабування...»²⁴.

За умов культурно-просвітницького підйому часів революційних зрушень і національно-визвольних змагань активну участь у долі колишнього маєтку Ґалаганів взяли представники місцевих науково-краєзнавчих громадських організацій, насамперед, сільського відділення товариства «Просвіта» та Прилуцького повітового комітету охорони пам'яток історії та мистецтва, упродовж 1919–1920 рр. очолюваного І.Н. Капустянським (1894–1939), організатором і членом правління наукового товариства в місті Прилуки²⁵.

Як зазначає Н.М. Дмитренко, співробітники «Бюро охорони пам'яток старовини, мистецтва, культури і природи», створеного в жовтні 1919 р., зробили ефективні кроки щодо збереження історико-культурної спадщини в Прилуках і повіті: був створений історико-краєзнавчий «Музей Прилуччини», взяті під охорону найбільші міські архівні зібрання — міської думи, повітового земства, повітового предводителя дворянства. Однією з найважливіших ініціатив стала організація в садибному палацово-парковому комплексі в Сокиринцях історико-художнього музею-садиби Ламздорф-Ґалаган (інша назва — музей «Поміщицька садиба ХІХ ст.»). Дозвіл на його заснування було отримано 1 листопада 1919 р.²⁶ 9 грудня 1919 р. було видано наказ повітового комітету охорони пам'яток історії та старовини, згідно з яким волосні коміте-

²⁴ Степович А.І. З подробиць реформи 1861 р. // Україна. — 1927. — Вип. ІV. — С. 111.

²⁵ Ткаченко В.В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше повоєнне двадцятиріччя: навч. посіб. — К., 2007. — С. 143.

²⁶ Державний архів Чернігівської області (далі — Держархів Чернігівської обл.), ф. 5492, оп. 1, спр. 1420, арк. 10.

ти мали взяти на облік по селах будинки в панських садибах із усім майном і вжити заходів до надійної їх охорони²⁷. Відкриття відбулося 10 лютого 1920 р., першим директором став сільський учитель П.Д. Горбенко, котрий залишався на цій посаді до 1922 р.²⁸

Облаштування музейної установи в Сокиринському палаці відповідало тенденції музеєфікації поміщицьких володінь, що поширилася на території колишньої Російської імперії в період з кінця 1910 — до середини 1920-х рр., у певний спосіб забезпечувало збереження садиб і можливість ознайомлення з їхніми цінностями для громадськості. Але, згідно з висновками фахівців, як «історико-культурний ансамбль, садиба не була захищена жодним законодавчим актом, ні роботою одного органу влади...»²⁹. На момент відкриття музею в Сокиринцях його експонати були розміщені у восьми з шістдесяти кімнат центрального будинку садиби, але вже за кілька місяців 1920 р. їхня кількість зменшилася до чотирьох, тому що в будинку спочатку розташовувалася військова частина, а пізніше була організована агрономічна школа.

Необхідно зазначити також, що практичний процес музеєфікації садиб і його методологічне обґрунтування, передусім визначення садиби як складного художньо-побутового комплексу з метою унаочнення життя не тільки дворян-поміщиків та слуг-кріпаків, але й поміщиків-купців, землевласників із різночинної інтелігенції та їхніх найманих службовців³⁰, розпочався вже за доби 1917–1920 рр., але був досить швидко згорнутий за умов поступового зміцнення радянської ідеології, для якої об'єктивний показ життєдіяльності панського маєтку унеможлиблювався світоглядним неприйняттям культурних надбань соціальної еліти імперської доби. Недовга історія існування музею в палаці колишньої садиби Галаганів — з лютого 1920 — до грудня 1926 рр. — є красномовним підтвердженням цього.

Упродовж своєї короткої історії музей у колишньому маєтку Галаганів існував у важких умовах: протягом шести років на посаді завідувача змінилися кілька осіб³¹. Завідувач виконував також обов'язки наукового співробітника, окрім цього, ніс відповідальність за збереження пам'яток природи та архітектури в садибному парку, за охорону й поповнення колекції. За таких умов неможливо було проводити фондову, експозиційну та культурно-просвітницьку діяльність у повному обсязі (інвентарні книги та інвентарні картки для опису експонатів планувалося підготувати 1922 р., але вони так і не були зроблені).

Але, попри труднощі, ще до відкриття музею було проведено опис його експонатів — предметів із інтер'єрів палацу та з колекцій, що в ньому збе-

²⁷ Там само, ф. 5399, оп.1, спр. 9, арк. 24.

²⁸ Там само, арк. 9.

²⁹ Дворянская и купеческая сельская усадьба в России XVI–XX вв. — М., 2001. — С. 580.

³⁰ Там же. — С. 623.

³¹ Дмитренко Н. Щоб пам'ятали... (Трагічні долі музейних працівників Північного Українського Лівобережжя 20–30-х років XX ст.) // Ніжинська старовина. — 2010. — Вип. 10. — С. 164.

рігалися³². Усі вони були розподілені на три відділи: історичний (138 експонатів), археологічний (9 експонатів), художній (462 експонати).

Найбільш повним за кількістю артефактів був художній відділ, в якому було репрезентовано мистецькі твори, що в родині Галаганів збиралися кількома поколіннями. Ця збірка містила живописні твори української, російської та європейської шкіл XVII–XIX ст., іконопис, скульптуру, малюнки та естампи, декоративно-прикладні твори XVIII–XIX ст., добірку старовинної зброї й військових обладунків, нумізматику й фалеристику XVIII–XIX ст. За слушним твердженням дослідника колекції С.М. Курач, численні речі з неї «використовувалися власниками як зразки престижного проживання — для прикрашення інтер'єрів Сокиринського палацу».³³ Тобто навіть виокремлення цих експонатів у самостійну збірку шляхом вилучення їх зі звичного середовища, сприяючи їхньому збереженню, само собою засвідчило руйнування культурного складника внутрішнього простору садиби.

Ще одним значним внеском працівників музею в дослідження історії маєтку в Сокиринцях став рукопис «Рід Галаганів»³⁴, підготовлений А.Н. Овсієвською на основі матеріалів сімейного архіву. Це, власне, перше розгорнуте описання роду, навіть якщо зважати на те, що генеалогію Галаганів було вже підготовлено В.Л. Модзалевським. Не позбавлена помилок (авторка не була ані фахівцем у галузі генеалогії, ані архівістом) ця розвідка цікава насамперед «особистісним» аспектом репрезентації кожного з представників роду, причому не тільки чоловіків, але й жінок. Наведемо кілька прикладів мовою оригіналу. Про засновника роду: «Будучи полковником в Прилуках, Игнат Иванович участвовал в походах в Астрахань и Персию, вместе с Минихом воевал против поляков-конфедератов. Был умен, изворотлив, успешно приумножал свои богатства...»³⁵. Про Катерину Юхимівну Галаган, у дівочтві — Дараган, дружину Г.І. Галагана: «Была умной и властной женщиной, говорила только на украинском языке и не любила, когда при ней использовали другой язык...»³⁶. Для підготовки цієї розвідки А.Н. Овсієвська, безумовно, використовувала, окрім паперів з архіву Галаганів, публікації в періодиці, зокрема матеріали «Киевской старины».

Як бачимо, впродовж нетривалого терміну існування музею в центральному будинку садиби в Сокиринцях зусиллями його співробітників у складних умовах вдалося зберегти досить значну частину артефактів, пов'язаних із життєдіяльністю родового маєтку Галаганів, але така робота не поширювалася на весь палацово-парковий комплекс як на «окультурену територію», не

³² Його ж. Василь Іванович Маслов: пам'яткоохоронна діяльність у 1927–1930 роках // Сіверщина в історії України. — К.–Глухів, 2008. — С. 36.

³³ Курач С.М. До питання історичної реконструкції колекції Галаганів // Сіверянський літопис. — 2011. — № 2. — С. 46.

³⁴ Держархів Чернігівської обл., ндб., спр. 1318, 12 арк.

³⁵ Там само, арк. 2 зв.

³⁶ Там само, арк. 3 зв.

стала на заваді утилітарному використанню колишніх маєтків без урахування їхнього історико-культурного потенціалу. Утворена 1920 р. в Сокиринській садибі агрономічна школа (єдиний професійний заклад агрономічної освіти на Прилуччині того часу) була реорганізована 1926 р. в сільськогосподарський технікум, учителі та учні якого господарювали на території колишнього «культурного гнізда» сімейства Галаганів згідно з новою ідеологією відповідно до тих резервів, що були в їхньому розпорядженні³⁷. Саме використання Сокиринського палацу для потреб навчального закладу прискорило процес згортання в його стінах музейної експозиції, водночас цьому сприяла пропозиція Народного комісаріату освіти УРСР (березень 1925 р.) щодо передачі до Полтавського державного музею цінних речей із садиби в Сокиринцях та маєтку Скоропадських у Тростянці³⁸.

Доля маєтку Галаганів у першій половині 1920-х рр. унаочнює дві тенденції культурно-освітньої політики більшовицького уряду: використання приміщень заміських садиб, що неушкодженими пережили події попереднього п'ятиріччя, для розміщення навчальних закладів та культурних осередків (сільських клубів, бібліотек зокрема) та розбудова місцевих історичних та краєзнавчих музеїв за рахунок вивозу з маєтків художніх цінностей, внаслідок руйнування садибного світу.

Зокрема, впродовж 1920-х рр. тільки на Прилуччині було утворено низку навчальних закладів у спорудах колишніх приватновласницьких маєтків, серед яких, у першу чергу, назвемо такі, що до початку ХХ ст. мали багату історико-культурну біографію: на території садиби в Качанівці, визначного культурного осередку ХІХ ст. за часів кількох поколінь Тарновських, було відкрито дитячу комуна ім. В. Воровського, у садибному будинку М. Киселя в с. Дідівці на околиці міста Прилуки, історія якого, передусім, пов'язана з перебуванням там М.І. Костомарова, почала діяти спочатку дитяча колонія, потім школа (що, до речі, проіснувала до 1980-х рр.); у колишніх палацах маєтків Рахманових-Волконських у с. Вейсбахівка та Закревських у с. Березова Рудка розмістилися сільськогосподарські навчальні заклади.

Безумовно, споруди в цих та інших колишніх панських маєтках не були пристосовані для навчальних закладів, що чудово усвідомлювалося ще в ХІХ ст. Як-от, коли Г.П. Галаган передав 1876 р. маєток, створений за проектом П.А. Дубровського, майже водночас із палацово-парковим комплексом у Сокиринцях, Полтавському губернському земству для ремісничого училища, то він, особисто спостерігаючи за долею садиби впродовж наступних чотирьох років, не був задоволений результатами та звернувся зі скаргою до земства 1881 р., після чого училище було повністю реорганізоване³⁹. 1894 р. цей за-

³⁷ *Шкоропад Д.О., Савон О.А.* Прилуччина: енциклопедичний довідник. — Ніжин, 2007. — С. 439.

³⁸ *Дмитренко Н.М.* Василь Іванович Маслов. — С. 37.

³⁹ Державний архів Полтавської області (далі — Держархів Полтавської обл.), інв. № 7303, в. II, с. 712.

клад був закритий за рішенням земства, коли констатовалося, що у старому, колись пишному, панському будинку обмаль світла, повітря, станки не можуть бути правильно установлені, догляд за учнями організувати важко⁴⁰. З 1898 р. у спорудах садиби діяла Дігтярівська ткацька школа-майстерня⁴¹.

Ані досвіду для облаштування навчальних закладів у приміщеннях, функціонально для цього не придатних, ані необхідних коштів у викладачів і студентів агрошколи, котрі розмістилася в палаці Галаганів Сокиринської садиби, не було, тому відкриття цього навчального закладу не запобігло руйнуванню матеріального світу обійстя, так само, як не забезпечило раціонального використання тих господарчих ресурсів, що їх мала добре влаштована «економія» в маєтку. Досить влучно з цього приводу висловився 1929 р. Василь Іванович Маслов (1885–1959), літературознавець, етнограф, краєзнавець, на той час — завідувач Повітового музею Прилуччини (січень 1927 — грудень 1930 рр.): «...Турбуючись до певної міри за збереження палацу, агрошколи, на жаль, зовсім не дбає про підтримку інших будівель, що знаходяться в Сокиринській садибі й не мають практичного значення для агрошколи»⁴².

Картину занепаду гарно доглянутого впродовж довгих років садибного комплексу вперше було детально відтворено влітку 1927 р., коли в Сокиринцях побували Андроник Іоанікійович Степович (Дудка-Степович; 1857–1935), учений-славист, педагог, та Микола Омелянович Макаренко (1877–1938), археолог, мистецтвознавець, історик архітектури, у супроводі В.І. Маслова.

Насамперед було відмічено, що керівництво школи за браком коштів на цеглу вимушено зруйнувати передусім службові, культові споруди та зразки паркової архітектури в комплексі садиби як непотрібні «для теперішнього побуту». Нестача будівельних матеріалів пояснюється руйнуванням усталених форм господарювання в маєтку — за колишніх власників неподалік від садиби розташовувалася цегельня, але її було знищено, «і тому потребу в цеглі доводиться задовольняти розбиранням різних будівель, і від Прилуцького окрвиконкому надіслано дозвіл на розібрання і церкви (Петра і Павла, усипальниці представників роду Галаганів. — М.Б.), і готичного містка та іншого ...»⁴³.

Станом на 1927 р. занедбані були й інші ділянки маєткового господарства, зокрема, залишалася неушкодженою висока водонапірна вежа, яка колись давала артезіанську воду для всіх приміщень дому, але вона не працювала через те, що було «знищено саму артезіанську криницю, а всі механізми і різні прилади з неї пропали...»⁴⁴. Відповідно, через нестачу води та, вочевидь, необхідної обслуги було знищено велику оранжерею та разом із нею —

⁴⁰ Там само, с. 721.

⁴¹ Шкоропад Д.О., Савон О.А. Вказ. пр. — С. 147.

⁴² ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 243, оп. 1, спр. 1171, арк. 2.

⁴³ Степович А. На Галаганівщині літом 1927 р. — С. 90.

⁴⁴ Там само. — С. 84.

спеціальну прибудову, де сушили овочі в промислових обсягах, унаслідок чого маєток мав значний прибуток⁴⁵. Разом із цим руйнування не торкнулося споруд вхідної групи ансамблю садиби, що відмежовували її територію від навколишнього світу, та деяких господарчих приміщень, передусім теплиці, де ще до кінця 1920-х рр. зберігалися екзотичні рослини.

Фото 2. Готичний місток у Сокиринському парку. До сьогодні зберігся, але у стані руйнації. Фото й напис на паспарту В.І. Маслова. 1.02.1927 р.⁴⁶

Найбільшого збитку зазнали паркова та культова ділянки, передусім тому, що потребували фахового догляду, значних коштів та особистого шанобливого ставлення. Тим більш болісно було спостерігати за процесом руйнації паркової частини комплексу А.І. Степовичу, котрий гостріше сприймав загрози відмови нової влади від духовних традицій минулого, перемоги споживацько-раціонального ставлення до культурної спадщини панського маєтку, ніж матеріальні втрати.

За нотатками А.І. Степовича, до серпня 1927 р. парк та зелені насадження в місцинах, що межували з ним, зазнали значних збитків: заросли стеж-

⁴⁵ Там само. — С. 88.

⁴⁶ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 243, оп. 1, спр. 1386, арк. 1.

ки, прокладені в різні куточки парку, так що сам учений, котрий добре знав їхнє розташування, довго не міг їх віднайти; зникли оглядові майданчики, оздоблені балюстрадами, лавами та куртинами квітів; здичавіли гаї, насаджені ще Г.П. Галаганом, зокрема «...гарний гай в урочище «Стадниця», [...] розведений [...] у ті часи, коли садив Іван Петрович Скоропадський той [...] сад, що знаходиться в садибі Тростянець»⁴⁷. Цікавим є те, що, описуючи діяльність власника Сокиринець у справі культивування зелених насаджень, А.І. Степовик проводить паралелі між діями не тільки Г.П. Галагана, І.П. Скоропадського, але й інших землевласників, зокрема П.А. Кочубея, власника великого маєтку «Згурівка», котрий засаджував яри й байраки різними породами дерев, іноді на великих просторах, та акцентує їхню «культурницьку місію» — запобігти знищенню лісів на Лівобережжі. Дисонансом до цих дій слугували вчинки нових господарів садиби, коли до 1927 р. було вирубано значну частину саду на її території та замість дерев насаджено городину⁴⁸.

Серед об'єктів ландшафтної архітектури в Сокиринському парку невідворотних руйнувань станом на кінець 1927 р. зазнала готична альтанка, про яку, зокрема, розповідали, що «сам іноді запаливався вогонь в альтанці, коли там нікого не було, [...] нечиста сила по ночах там справляла свій шабаш...»⁴⁹. Гвинтові сходи на другий поверх альтанки було знято, зникли віконні рами та двері, у кам'яній кладці стін з'явилися пустоти. На думку А.І. Степовича, коли «вона буде остаточно знищена, єдиною пам'яткою про неї залишаться фотографічні знімки. Останні знімки з неї, так би мовити, передсмертні, зробив літом 1927 р. відомий архітектор М.О. Макаренко...»⁵⁰. До речі, унікальні світлини, фотопортрети самого А.І. Степовича роботи М.О. Макаренка, зберігаються в архіві В.І. Маслова.

На момент перебування А. І. Степовича та М.О. Макаренка в Сокиринцях культовий компонент садибного простору ще не було знищено, але майбутнє домової церкви-усипальниці на честь апостолів Петра і Павла вже було вирішено. Саме як меморіал зводила цей храм у «візантійському стилі», так звану «Красну церкву», К.В. Галаган над могилою чоловіка,⁵¹ тут же було поховано й інших осіб із цього роду, зокрема Г.П. Галагана та його 16-річного сина. Проект культової споруди розробив Є.І. Червінський, котрий співпрацював із сімейством Галаганів. А.І. Степович констатував жахливий стан родинних поховань, влаштованих біля південного та східного боків церкви: у чавунних капличках скло розбите, ґрати розламані, дверей немає, приладдя для опалення розібрані⁵².

⁴⁷ Там само. — С. 91.

⁴⁸ Там само. — С. 90

⁴⁹ Там само. — С. 87.

⁵⁰ Там само. — С. 88

⁵¹ Держархів Чернігівської обл., ндб, спр. 1318, арк. 5.

⁵² Степович А. На Галаганівщині літом 1927 р. — С. 91.

Науковець звернувся до завідувача агрошколи з проханням про збереження хоча б трун Ґалаганів. Йому обіцяли це зробити, але слова не дотримали. Коли 16 червня 1929 р. виїзд до садиби здійснив В.І. Маслов, то він констатував: «Готична альтанка розібрана 1928 р. агрошколою на цеглу [...], теж зроблено з Петропавлівською церквою, що збудована була над фамільними склепами Ґалаганів. Усипальниця їхня не розібрана, але знаходиться під брудом від розібраної церкви...»⁵³.

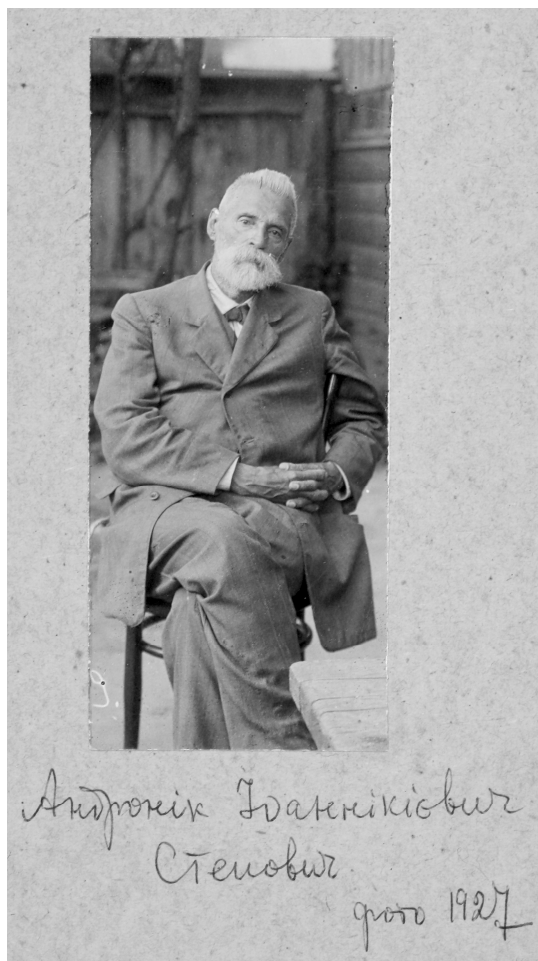

Фото 3. А.І. Степович у Сокиринцях. Фото М.О. Макаренка. Напис на паспорту В.І. Маслова. Серпень, 1927 р.⁵⁴

⁵³ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 243, оп. 1, спр. 1171, арк. 2 зв.

⁵⁴ Там само, спр. 1378, арк. 2.

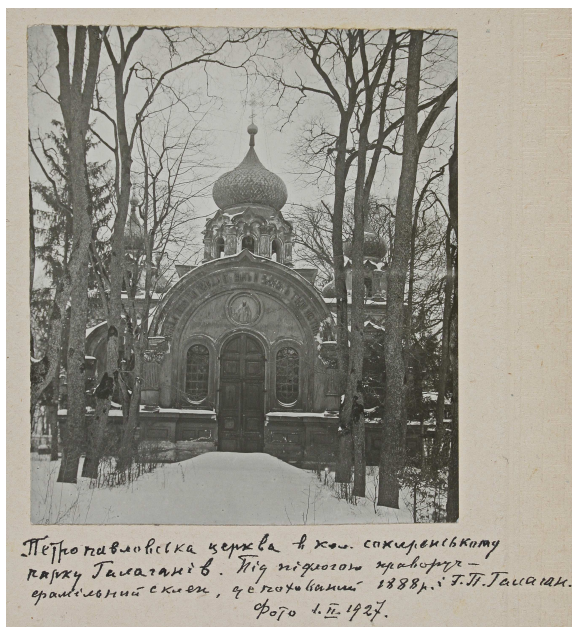

Фото 4. Церква Петра і Павла в Сокиринському парку.
Фото й напис на паспарту В.І. Маслова. 1.02.1927 р.⁵⁵

Фото 5. Склеп Галаганів під залишками церкви Петра і Павла.
У глибині — ще ціла Варваринська церква. Фото В.І. Маслова. 16.06.1927 р.⁵⁶

⁵⁵ Там само, арк. 3.

⁵⁶ Там само, арк. 6.

1929 р. ще залишалася неушкодженою самотня пам'ятка архітектури кінця XVIII ст. — Варваринська церква⁵⁷, котру Г.К. Лукомський назвав «чарівною» та був переконаний, що її було збудовано у стилі раннього катерининського класицизму, а чотирьохколонні портики на фасадах споруди нагадують типові українські ганки⁵⁸. До кінця 1920-х рр. вона була цілком збережена, десь у середині 1910-х рр. капітально відремонтована, тому її знищення 1930 р. не можна було списати навіть на ветхість, занедбаність. Зі зруйнуванням цієї споруди «церковно-поховальна» тема в зовнішньому просторі Сокиринської садиби зникла, що, попри інші фактори, унеможливило уявлення про той маєтковий комплекс, який існував тут до початку 1930-х рр.

Власне, таке ставлення до релігійно-меморіальних комплексів у складі колишніх панських маєтків було типовим для ситуації 20–30-х рр. XX ст., навіть у тому випадку, коли мова йшла про непересічних осіб, котрі залишили помітний відбиток в історії та культурі України й ширше — Російської імперії. Таке варварське ставлення до церков, не тільки як культових споруд, але й історичних та мистецьких пам'яток, та до поховань на територіях садиб неодноразово відмічав В.І. Маслов, котрий упродовж кількох років ретельно досліджував стан деяких визначних садибних комплексів Прилуччини.

Рік «великого перелому» — 1929 — та наступні чотири роки, одні з найтрагічніших у «советській історії» України, стали доленосними й для маєткових культових споруд. 1929 р. під сільський клуб було перебудовано невеличку кам'яну Іванову церкву, що знаходилась поруч із палацом Тростянецької садиби Скоропадських. В.І. Маслову вдалося врятувати лише порцеляновий оклад ікони, зроблений на заводі Миклашевського. 1934 р. було розібрано на будівельні матеріали церкву-усипальницю над похованням подружжя С.Г. та М.М. Волконських і О.В. Поджіо⁵⁹, побудовану за проектом О.-Е.Ю. Ягна (1848–1922) у садибі с. Вороньки, в іконостас якої було вмонтовано ікони, привезені М.М. Волконською з Сибіру⁶⁰.

Досліджуючи розорену садибу Маркевичів у с. Турівка, В.І. Маслов з'ясував, що могилу письменника та історика М.А. Маркевича та надгробок над нею було знищено ще 1924 р., але збереглися останки, які знайшли під час розбору склепів на цвинтарі⁶¹. Місце поховання М.А. Маркевича було сфотографовано, що дозволило майже через півсотні років поновити пам'ятник на його могилі. За результатами огляду колишньої садиби у Вороньках, що належала О.С. Рахмановій, дочці С.Г. Волконського та небозі М.Г. Репніна, В.І. Маслов констатував знищення її поховання «з білим дерев'яним

⁵⁷ Там само, арк. 17.

⁵⁸ Лукомський Г. Сокиринці. — С. 203.

⁵⁹ Казьмирчук Г. Легенди та дійсність старих Вороньків // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. — 2009. — Т. 6. — С. 67.

⁶⁰ Волконський С.М. Воспоминания. — М., 1994. — С. 114.

⁶¹ Маслов В., Каневський Ю. З життя музею // Бюлетень Прилуцького окрмузею. — 1928. — № 2. — С. 82.

хрестом і ґратами» у травні 1929 р. «учнями школи селянської молоді, які використали могильну землю і ґрати на улаштування біля цвинтаря відкритої сцени для вистав»⁶². У жахливому стані знаходилася могила Є.І. Гребінки на фамільному цвинтарі над шляхом, що розділяв с. Мар'янівка та залишки хутора Убіжище, колишньої господині письменника: «від залізної ґрати залишився лише фундамент, пам'ятник зруйнований, і від нього залишився лише чавунний постамент...»⁶³.

Тобто можна стверджувати, що дії, які відбувалися з садибним ансамблем у Сокиринцях, на превеликий жаль, мали руйнівні наслідки та не були поодинокими. Це саме можна сказати й про стан внутрішнього середовища палацу.

А.І. Степович писав відверто: дім з середини «робить на глядача, який знав його раніше, сумне враження...»⁶⁴. Цей сум викликано не тим, що зникла значна частина меблів, передусім дуже цінних, початку ХІХ ст., які використовувалися ще у старому помешканні («чудові і так випадково вцілілі», за словами Г.К. Лукомського), не пропажею колекції срібла, зокрема шведських, польських кубків чи зібрання срібла «доби Louis XIV», хоча на відсутність цього та й багато іншого детально вказується. Власне, А.І. Степович оглядав будинок тоді, коли частина артефактів, що збереглася, уже була перевезена до Прилук. Але він зазначив, що й у музеї немає унікальних речей, окрім тих, що були наведені вище — золотої табакерки Петра І, виробів із севрської та саксонської порцеляни, годинників часів Катерини ІІ й Олександра І тощо⁶⁵.

Матеріальні збитки виявилися набагато менш вразливими, ніж знищення духовних складників атмосфери, що колись існувала в садибі, завдяки якій, за думкою вченого, «Прилуччина скоро зробилася однією з найінтелігентніших земель на Лівобережжі...»⁶⁶. Особливо прикрою стала втрата «...досить значної сокиринської бібліотеки й пропажа повного підбору фотографічних груп вихованців Колегії Павла Галаганів, які прикрашали окрему «колегіятську» кімнату»⁶⁷. А.І. Степович наводить у статті детальну історію бібліотеки Галаганів із маєтку в Сокиринцях, зазначивши, що вже в середині ХІХ ст. «вона була вже настільки велика, що обслуговувала безкоштовно достатньо велику округу, а для завідування нею, видачі книг читачам і запису нових покупок наймали навіть окрему особу, звичайно, місцевого сільського вчителя...»⁶⁸.

Зміна функційного призначення садиби призвела й до перевезення сокиринського архіву з палацу до музею в Прилуках — «кількох пудів різних

⁶² ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 243, оп. 1, спр. 1171, арк. 1.

⁶³ Там само, арк. 10.

⁶⁴ *Степович А.* На Галаганівщині літом 1927 р. — С. 84.

⁶⁵ Там само. — С. 86.

⁶⁶ Там само. — С. 83.

⁶⁷ Там само. — С. 85.

⁶⁸ Там само. — С. 85.

паперів», що містився в окремому будинку, який згорів за часів революції⁶⁹. А.І. Степович особливо наполягав на тому, щоб директор опрацював архів і зміст окремих паперів. Також він із гіркотою вказував на пропажу стола з «таємним листуванням» і цікавими документами з робочого кабінету власника.

Необхідно усвідомлювати, що інтер'єр центрального будинку панського замиського маєтку, окрім того, що, вочевидь, презентував устрій побутування поміщицької родини відповідно до соціально-майнового рівня, культурних уподобань певної історичної доби тощо, обов'язково продовжував традицію збереження в пам'яті поколінь історії родини, втілюваної у фамільних портретних галереях чи в окремих портретах предків, у сімейних архівах, що склалися як з історичних, так і з господарчих паперів, листування, родинних спогадів тощо. Саме тому А.І. Степович, котрий чудово розумів важливість такої функції маєткового будинку, гостро зреагував саме на знищення цього складника в його побутуванні.

Фото 6. Кабінет палацу садиби в Сокиринцях. Світлина П. Брока. 1901 р.⁷⁰

Окрім того, що було знищено речове наповнення кімнат центрального будинку, змінилося їхнє призначення, у невідворотному минулому залишилася їхня диференціація, презентована хоча б у статті Г.К. Лукомського.

⁶⁹ Там само. — С. 86.

⁷⁰ Чернігівській художній музей, оп. 1, спр. 699, арк. 6.

Перший поверх відводився для службових приміщень та інтимних (гостьових) кімнат, у просторих сінях першого поверху, за свідченням А.І. Степовича, зазвичай на Різдво відбувалися вертепні вистави⁷¹. На другому, куди вели парадні сходи (закриті для користування вчителями та учнями агрошколи), розміщалися аванзала, центральна зала, потім — уздовж паркового фасаду — вітальня, спальні, кабінет, «колегіатська кімната», з другого боку — більярдна, меморіальна кімната передчасно померлого Павла Ґалаґана. Бібліотека палацу знаходилася на першому поверсі під кабінетом, звідки до неї вели гвинтові сходи, до середини 1920-х рр. уже знищені.

Безумовно, усі приміщення було переоформлено відповідно до потреб навчального закладу, зокрема, центральну залу, з якої через балкон із шістьма колонами корінфського ордеру можна було вийти пандусом просто в парк, було переобладнано в клуб, прикрашено агітаційними плакатами українською та російською мовами.

Зі зміною функції та знищенням оздоб інтер'єру кімнати втратили своє змістове та символічне наповнення, уявлення про яке до певної міри зберегли окремі світлини, наприклад, із зображенням кабінету, де утримувалося, за свідченням Г.К. Лукомського, «...багато видатних історичних предметів [...] шабля, подарована Петром Великим Гнатові Ґалаґану за послуги у боротьбі зі шведами [...] портрети: Хмельницького, гетьманів, видатних малоросійських людей XVIII ст. і фамільні»⁷².

Тобто центральний будинок садиби, попри збереження архітектурного образу, втратив за десятиріччя після зміни господарів не менше, ніж зовнішні складники палацово-паркового комплексу — господарча, паркова, культова ділянки.

Узагальнюючи вищевикладене, можна констатувати, що історія побутування палацово-паркового комплексу садиби в родовому маєтку Ґалаґанів у Сокиринцях упродовж 1920-х рр. репрезентує типовий перебіг подій для тих садиб, які збереглися в нищівному полум'ї доби історичних катаклізмів 1917–1920 рр. Робота музею в палаці садиби в перше п'ятиріччя 1920-х рр. унаочнює відсутність процесу музеєфікації панського маєтку як історико-культурного феномену, що не розглядався як єдиний комплекс, як цілісна структура в органічній взаємодії історичного, художнього, соціального компонентів.

Аналіз поступового знищення цілісного культурного ландшафту садиби уможливорює проводити паралелі зі станом інших приватновласницьких володінь — як Прилуччини, так і всього Лівобережжя (та інших регіонів України). Найбільш незахищеними в цьому процесі руйнації виявилися ті складники садибних ансамблів, що були пов'язані з духовним та меморіальним компонентами, тому що за умов ламання етико-естетичних пріоритетів у свідомості тих людей, хто отримав право розпорядження цими об'єктами, не

⁷¹ Там само. — С. 89.

⁷² Лукомський Г. Сокиринці. — С. 202.

існувало ментального співвідношення між змістовим наповненням «родового гнізда» та пам'яттю, чи то в її особистісному, чи в колективно-національному вимірах. Унаслідок руйнівних змін із ансамблю Сокиринської садиби було повністю вилучено культовий компонент, що, власне, назавжди зруйнувало його цілісність.

Тобто ще до початку 1930-х рр. у колишньому маєтку Ґалаганів відбувся не тільки процес руйнування матеріального світу садиби (за умови, що окремі елементи комплексу збереглися), але й, насамперед унаслідок знищення інтелектуально-духовної традиції, було ліквідовано автентичний культурний ландшафт. Усвідомлення цього обумовлює вибір на пряму подальших досліджень, які, у першу чергу, мають сформувані узагальнені уявлення про історичне буття колишніх панських маєтків Лівобережної України в другій чверті ХХ ст., відразу після насильницької зміни їхнього соціокультурного статусу.